

Goethe'nin Faust'unda Yapay Zekânın Mânevî Serüveni: Homunculus*

The Spiritual Odyssey of Artificial Intelligence in Goethe's Faust: Homunculus

Edibe Nuray SAATCI**

Hatice Dilek GÜLDÜTUNA***

Özet

Johann Wolfgang von Goethe'nin (1749-1832), edebî yönünün yanı sıra, zamanının fen bilimleri ile ilgilenen bir araştırmacı olduğu çok az kişi tarafından bilinmektedir. Bu özelliği ise hakîkati, yaratılış sırrını idrak etme arzusundan doğmaktadır. Bütün fen dallarında yaptığı araştırmalarda parçadan bütüne doğru giderek, mutlak olanı, hakîkati anlamak esas hedefidir. Onun hakîkat arayışı hayatının eseri olan *Faust*'a da net bir şekilde yansımaktadır. Bu eserde insanın kendi kendine varoluş ile ilgili sorduğu "Hakîkat nedir? İnsan bu hakîkate nasıl ulaşır? Hakîkati idrak etmede aklın rolü nedir?" gibi sorular ele alınıp işlenmiştir. Daha 18. yüzyılda *Faust* eserinde âdeta günümüzün önemli tartışma konularından biri olan yapay zekâ tartışmalarına paralel düşünceler geliştirmiş ve eserdeki Homunculus figürü üzerinden bu konuda önemli mesajlar vermiştir. *Faust II* eserinde Goethe, Homunculus figürü ile insan olmanın mâhiyetini, aklın hakîkati idrak etmedeki sınırlılığını vurgulamaktadır. İlginç olan, bu konuları tasavvuf anlayışına paralel bir tarzda eserinde işlemiş olmasıdır. Goethe'nin gençlik yıllarından yaşlılık dönemine kadar İslâm dînini incelemiş olduğu, İslâm ve tasavvuf düşüncesi üzerine edinmiş olduğu bilgi birikimini özellikle bazı eserlerinde yoğun olarak yansıttığı bilinmektedir. *Faust II* eserinde de bazı konuların işlenişinde tasavvufun

* Bu makale Edibe Nuray Saatçı tarafından 2025 yılında Üsküdar Üniversitesi Tasavvuf Araştırmaları Enstitüsünde tamamlanan "Goethe'nin Eserlerinde Cennet Kavramının İslâm ve Tasavvuf Düşüncesi Bağlamında İncelenmesi (Faust I, Faust II, Doğu-Batı Divânı)" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** **ORCID:** 0000-0002-5769-4635, Dr., Üsküdar Üniversitesi Tasavvuf Araştırmaları Enstitüsü,
E-posta: edibe.saatci@gmail.com.

*** **ORCID:** 0000-0002-0926-7241. Dr. Öğr. Üyesi, Üsküdar Üniversitesi Tasavvuf Araştırmaları Enstitüsü,
E-posta: haticedilek.guldutuna@uskudar.edu.tr.

Geliş Tarihi: 20.03.2026 **Kabul Tarihi:** 19.05.2026 **Yayın Tarihi:** 31.05.2026

Atf Bilgisi: Edibe Nuray Saatçı, "Goethe'nin Faust'unda Yapay Zekânın Mânevî Serüveni.", *Tasavvuf Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 5, 1 (2026): ss. 67-81.

Bu makale uluslararası CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.
(<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ana konuları ile benzerlikler görülmektedir. Diğer taraftan Goethe eserde işlediği yapay zekâ konumundaki Homunculus üzerinden günümüzün bu konudaki tartışmalarına ışık tutarak, ilginç mesajlar vermektedir. Bu çalışmada Goethe'nin aklın ve bilimin sınırları hakkındaki eleştirisi, *Faust* eserinde yer alan tasavvufî konu ve semboller ortaya konularak sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: *Faust*, Homunculus, Johann Wolfgang von Goethe, yapay zekâ, tasavvuf.

Abstract

Beyond his literary achievements, it is less widely recognized that Johann Wolfgang von Goethe (1749–1832) was also a researcher deeply engaged with the natural sciences of his time. This intellectual inclination stemmed from his desire to comprehend truth and to grasp the mystery of creation. In his scientific inquiries, Goethe aimed to move from the particular to the whole, seeking to understand the absolute and ultimate reality. His pursuit of truth is clearly reflected in *Faust*, the work of his lifetime. In this text, fundamental existential questions posed by humanity—such as “What is truth?”, “How can one attain it?”, and “What is the role of reason in comprehending truth?”—are explored in depth. Remarkably, as early as the eighteenth century, Goethe appears to anticipate one of today’s major debates, namely artificial intelligence, offering significant insights through the figure of Homunculus. In *Faust II*, Goethe employs the figure of Homunculus to emphasize the essence of being human and to highlight the limitations of reason in apprehending truth. Notably, these themes are presented in a manner that parallels the principles of Sufi thought. It is well documented that Goethe studied Islam from his youth into his later years, and that he reflected his knowledge of Islamic and Sufi philosophy in several of his works. In *Faust II*, clear similarities can be observed between certain thematic treatments and core concepts of Sufism. At the same time, through the figure of Homunculus—representing a form of artificial intelligence—Goethe offers striking insights that resonate with contemporary discussions on the subject. This study presents Goethe’s critique of the limits of reason and science by examining the Sufi themes and symbols embedded in *Faust*.

Keywords: *Faust*, Homunculus, Johann Wolfgang von Goethe, artificial intelligence, Sufism.

1. Giriş

Alman ve dünya edebiyatının büyük yazar ve düşünürlerinden olan Johann Wolfgang von Goethe'nin (1749-1832), Doğu kültürüne ve özellikle İslâm dînine karşı olan ilgisi Doğu ve Batı dünyası açısından önemli bir husustur. Goethe hayatı boyunca hakîkati idrak etmek için birçok bilim dalını ve dîni araştırmıştır.¹ Bu bağlamda İslâm dîni ile de yakından

ilgilenmiştir. Daha 21 yaşında iken Kur'ân-ı Kerim'i okumaya başlamış² ve 11 sûreden oluşan Almanca bir “Kur'an Özeti” (Koran-Auszüge)³ düzenlemiştir ve yine 23 yaşında genç bir delikanlı iken Hz. Muhammed'e 72 mısralık “Muhammed Kasîdesi” (Mahomets Gesang) isimli bir övgü şiiri yazmıştır.⁴ Goethe 65 yaşında *Doğu- Batı Dîvânı* eserini yazarken tekrar İslâm dîni, Kur'ân-ı Kerim ve Peygamber'in hayatı ile yakından ilgilenip araştırmıştır.⁵ Goethe'nin bu yönünün, gerek

1 Bkz. Johann Wolfgang von Goethe, *Goethes Werke: Hamburger Ausgabe in 14 Bänden*, haz. ve yorumlayan Erich Trunz (Hamburg: Christian Wegner Verlag 1960), 1: 507; Goethe, *Goethes Werke Hamburger Ausgabe in 14 Bänden, Band 13: Naturwissenschaftliche Schriften I*, (München: Deutscher Taschenbuch Verlag), 1982, 184-196 ve 305-313; Johann Wolfgang von Goethe, *Über den Granit*, (Hamburg: Hamburg Otto Rohse Presse, 1986); Johann Wolfgang von Goethe, *Zur Farbenlehre*, (Berlin: Henricus-Edition Deutsche Klassik GmbH, 2016).

2 Katharina Mommsen, *Goethe und der Islam*, (Frankfurt am Main: Insel Verlag), 2015, 23.

3 Mommsen, *Goethe und der Islam*, 31-36.

4 Mommsen, *Goethe und der Islam*, 49.

5 Keudell, *Goethe als Benutzer der Weimarer Bibliothek. Ein Verzeichnis der von ihm entliehenen Werke*, (Weimar: Böhlau), 1931, Nr. 962 ve 1009; Mommsen, *Goethe und der Islam*, 2015, 13-17; Ka-

Doğu gerekse Batı literatüründe yeterince ele alınmadığı ve sınırlı ölçüde bilindiği görülmektedir. Halbuki Goethe'nin bu özelliği Doğu ve Batı kültürü arasında önemli bir köprü vazîfesi görme niteliğini taşımaktadır. Goethe'nin edindiği bu İslâm ve tasavvuf ile ilgili bilgi birikimini bazı eserlerine aktarıp konu etmesi aslında beklenen bir durumdur.

Bu çalışmanın temel amacı, Goethe'nin *Faust* eserindeki Homunculus figürünü, yazarın İslâm ve tasavvuf düşüncesinden aldığı ilhamlar ışığında yeniden okuyarak, bu karakterin “insan olma” arzusunu tasavvufî anlamda bir tekâmül süreci olarak çözümlemektir. Çalışma, Homunculus'un laboratuvar ortamında üretilen “saf bir zekâ”dan, güzele meyleden ve okyanusta vücut bulan bir varlığa dönüşmesini; fenâ-bekâ, ölmeden evvel ölme ve cüz'î akıl-küllî akıl gibi tasavvufî kavramlar ekseninde incelemeyi hedefler. Ayrıca bu inceleme üzerinden, Goethe'nin çağının yükselen bilimsel rasyonalizmine ve metafizikten kopuk bilgi anlayışına yönelik eleştirileri ortaya konmaktadır. Diğer taraftan günümüzün çok tartışılan yapay zekâ konusuna Goethe'nin Homunculus figürü üzerinden ışık tutmak amaçlanmıştır.

Bu çalışma büyük ölçüde Edibe Nuray Saatci'nin “Goethe'nin Eserlerinde Cennet Kavramının İslâm ve Tasavvuf Düşüncesi Bağlamında İncelenmesi (*Faust I, Faust II, Doğu-Batı Divânı*)”⁶ isimli doktora tezi- ne dayanmaktadır. Bu makalede romanın bir ‘yapay zekâ öncülü’ sayılabilecek Homunculus karakteri derinlemesine incelenerek günümüz yapay zekâ tartışmalarına göndermeler yapılmaktadır. Öncelikle

tharina Mommsen, *Goethe und die arabische Welt*, (Frankfurt am Main: Insel Verlag), 1988, 326-327.

6 Edibe Nuray Saatci, “Goethe'nin Eserlerinde Cennet Kavramının İslâm ve Tasavvuf Düşüncesi Bağlamında İncelenmesi (Faust I, Faust II, Doğu-Batı Divânı)”, (Doktora Tezi, Üsküdar Üniversitesi Tasavvuf Araştırmaları Enstitüsü, 2025).

Faust II eserinin “Klasik Walpurgis Gecesi” bölümündeki Homunculus figürü, eserdeki anahtar diyalog ve semboller (cam kavanoz, ateş, okyanus, aşk) bağlamında incelenmiştir. Ortaya çıkarılan başlıca tasavvufî ana konular sırasıyla şöyledir: İnsan olmanın mâhiyeti, insanın tekâmül süreci, cüz ve küll ilişkisi, aklın sınırlılığı, hakîkate ulaşmada aşkın akıldan üstün tutulmuş olması ve benlikten arınıp “ölmeden evvel ölme” mertebesine ulaşmak. Bu çalışmada öncelikle elde edilen bu kavram ve konuların âyetlerde ve hadislerde nasıl geçtiği araştırılmıştır. Diğer taraftan mutasavvıfların bu kavram ve konular üzerine yaptıkları açıklamalardan faydalanılmıştır. Sonuç olarak tasavvuf ile ilgili elde edilen konuların eserdeki anlamı ve işlenişi ile bu konuların tasavvufî yorumu arasındaki ilişki ve paralellikler araştırılmıştır. Bu bağlamda Goethe'nin eserlerinin İslâm ve tasavvuf edebiyatı açısından incelenip, yorumlanması hem Batı edebiyatına katkıda bulunacak hem de Doğu ile Batı kültürü arasında önemli bir köprü vazîfesi görecektir.

2. Homunculus Karakteri

Goethe'nin *Faust* eserinin kahramanı Dr. Faust'un asistanı olan Wagner sadece kitâbî ve delile dayalı bilgiye önem veren bir bilim adamıdır. Wagner, laboratuvarında yapay insan olan Homunculus'u yapmayı başarmıştır. Latince bir kavram olan *homunculus*, insan anlamını taşıyan *homo* kelimesinden türetilmiştir ve “küçük insan, insancık” demektir.⁷ Goethe'nin bu kavramı kullanırken nereden esinlendiği tam olarak bilinmemektedir.⁸ Gerçek şudur ki ünlü sinolog⁹ ve biyokimyacı, bilim adamı Joseph Needham'in

7 Erich Trunz, *Goethe-Faust: Urfaust, Faust I, Faust II. Einmalige Jubiläumsausgabe*, (München: Verlag C.H. Beck), 621.

8 Trunz, *Goethe-Faust*, 622.

9 Sinoloji: Çin üzerine yapılan araştırmalar.

(ö. 1995)¹⁰ araştırmalarının sonucuna göre ilk defa Arap simyacı ve modern kimyanın öncülerinden Câbir bin Hayyân (721-815)¹¹ 9. yüzyılda bitkilerin, hayvanların ve hatta insanların aseksüel, yani yapay olarak *in vitro* (yani cam bir kapta) üretiminden *Kitâbü't-Tecmî'* isimli eserinde bahsetmiştir. Araplar

10 Noël Joseph Terence Montgomery Needham (1900-1995), Cambridge Üniversitesinde okuyup, doktorasını da orada yapmıştır. Biyokimyacı olarak bilhassa embriyoloji ve morfogenez üzerine çalışmıştır. 1943-46 senelerinde Çin'de bulunup, Çin-İngiliz bilimsel alışverişini kapsayan bir Royal Society projesinin sorumluluğunu üstlenmiştir. Needham, Çinli akademisyenler ve sanatçılarla temas kurup Çin'in dört bir yanını dolaşmıştır. Matbaa, pusula, barut, asma köprüler ve tuvalet kâğıdı gibi bir dizi teknik başarının Batı'da yaygınlaşmadan çok daha önce Çin'de bilindiğine dair kanıtlar bulmuştur. Konuyla ilgili *Çin Bilimi* adlı ilk kitabı 1945 yılında yayımlanmıştır. Çin bilim tarihi alanında standart bir çalışma olan *Science and Civilisation in China* adlı çok ciltli eserinin ilk cildini 1954 yılında yayımlamıştır. 1946 yılında Paris'teki UNESCO'da Fen Bilimleri Bölümünün başına geçmiştir. 1948 senesinde Cambridge'e geri dönmüş ve ağırlıklı olarak kendini Çin bilim tarihine adanmıştır ama biokimyacı olarak da ders vermeye devam etmiştir. 1990 senesinde emekli olmuştur. Fen bilimleri alanında George-Sarton Madalyası, Leonardo da Vinci Medal, John Desmond Bernal Prize gibi birçok ödül almıştır. Bkz. J. B. Gurdon ve Barbara Rodbard, "Joseph Needham C. H. 9 December 1900-24 March 1995", *Biographical Memories of Fellows of the Royal Society*, 46 (2000): 365-376.

11 Câbir bin Hayyân'a atfedilen eserler 9. yüzyılın ikinci yarısı ile 10. yüzyılın ilk yarısına aittir. Bu eserlerin tek bir yazara değil, birçok yazara ait olduğu iddia edilmiştir. 13. yüzyılda yaşamış olan Latince yazar Geber (esas ismi bilinmiyor, isminin Câbir'den çevirilme olduğu düşünülüyor) Câbir'in birkaç eserini Latinceye çevirmiştir. Geber ve Câbir bir dönem birbirine karıştırılmıştır. Nihâyet Batılı araştırmacıların incemelerinin sonucunda ikisinin farklı şahıslar olduğu anlaşılmıştır. (Bkz. Joseph Needham, "The Elixir Concept and Chemical Medicine in East and West", *Organon*, 11 (1975): 175). Fuat Sezgin *Geschichte des Arabischen Schrifttums* eserinde Câbir'in zengin eser külliyyatının gerçekliği hakkındaki şüphelere, eserlerin tek bir kişiye ait olmadığı iddialarına cevap vermekte ve mevcut tartışmaları gözden geçirerek detaylı bir kaynak değerlendirmesi yapmaktadır. Bkz. Fuat Sezgin, *Arap-İslâm Bilimler Tarihi*, çev. Sevil Çelik Tsonev, (İstanbul: İBTAV Yay., 2022), IV: 158 vd.

o zamanlar *in vitro* (cam içinde, labortuar ortamında) şekilde bitki, hayvan, hatta insan yapma ilmine önem vermektelerdi. Bu ilme ise *'ilmü't-takvîm*¹² denmekteydi.¹³ Goethe'nin Homunculus'u yazarken nereden esinlendiği konusunda Batı literatüründe fikir yürütülürken genellikle 16. yüzyılda yaşamış olan Paracelsus'un (ö. 1541) ismi verilmektedir.¹⁴ Paracelsus'un veya onun öğrencilerinden birisinin yazdığı *De natura rerum* isimli eserde her şeyi bilen küçük bir yapay insanın (homunculus) yapımından bahsedilmiştir. Yalnız bununla ilgili bir nüshaya Goethe'nin kütüphanesinde rastlanmamıştır.¹⁵ Goethe'nin Homunculus'una kıyasla Paracelsus'un eserindeki Homunculus yapay olarak bir erkeğin sperminden, yani kısmen organik şekilde üretilmiştir. Câbir'in yapay insanı ise *Faust* eserinde olduğu gibi sadece inorganik şekilde, kimyasal yolla ortaya çıkmıştır.¹⁶

Faust eserinde canlandırılan Homunculus bir üstün zekâ ve entelekttir. Goethe, Homunculus için "saf akıl, zekâ" anlamına gelen "*reine Entelechie*" ve "*Geist*" kavramlarını kullanmıştır.¹⁷ Wagner, Homunculus'u labortuvarında imal ederken onu hayranlıkla şöyle izler (Tablo 1).

3. Homunculus'un İnsan Olma Macerası

Homunculus'un üstün zekâsı günümüzdeki

12 Düzenleme, tertip ve tanzim etme ilmi.

13 Needham, "The Elixir Concept and Chemical Medicine in East and West", 181-182.

14 Trunz, *Goethe Faust*, 621-622; Katharina Mommsen, *Goethe ve Dünya Kültürleri*, (İstanbul: Ötügen Neşriyat 2015), 390.

15 Trunz, *Goethe Faust*, 621-622.

16 Trunz, *Goethe Faust*, 621-622; Needham, "The Elixir Concept and Chemical Medicine in East and West", 175.

17 Karl-Otto Conrady, *Goethe-Leben und Werk-Zweiter Teil: Summe des Lebens*, (Frankfurt am Main: Fischer Verlag, 2015), 540; Michael Lösch, *Who's who bei Goethe*, (München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1998), 158.

<p>Wagner <i>Entzückt die Phiole betrachtend</i> (...) Ich seh in zierlicher Gestalt Ein artig Männlein sich gebärden. Was wollen wir, was will die Welt nun mehr? Denn das Geheimnis liegt am Tage. (...) Homunculus in der Phiole zu Wagner (...) Das ist die Eigenschaft der Dinge: Natürlichem genügt das Weltall kaum, Was künstlich ist, verlangt geschloßnen Raum. (V.¹⁸ 6873-6884)¹⁹</p>	<p>Wagner <i>Hayran hayran şişeyi seyrederek</i> (...) Şimdi görmekteyim zarif şişede Küçücük bir adam hareket etmede. Daha ne istiyoruz? Ne ister ki dünya daha fazla? Zira sır artık çıkmış oldu meydana. (...) Homunculus şişenin içinden Wagner'e (...) İşte nitelikleri cisimlerin: Tabii olana ancak kâfi gelirken dünya [Tabii olana uzay bile yetmezken]²⁰ Suni olan kapalı bir mekân ister oysa.²¹</p>
--	--

Tablo 1

yapay zekâ olgusunu hatırlatmaktadır. Yalnız Homunculus'u bir bilgisayardan, makina-
dan veya yapay zekâdan ayıran önemli bir
özelliği bulunmaktadır: Goethe, Eckermann
ile 16 Aralık 1829 tarihinde yaptığı soh-
bette Homunculus'un sadece üstün zekâ
veya bilinç olmadığını, onun aynı zaman-
da "güzele olan meylini ve olumlu anlamda
faâliyete geçme eğilimini" (*seine Tendenz
zum Schönen und förderlich Tätigen*) vur-
gulamıştır. Homunculus'un harekete geçme
ve faal olma isteğinin altını çizmiştir.²² Bu
anlamda Homunculus insanda mevcut olan
teorik akli ya da cüz'î akli temsil etmektedir.
Olumlu anlamda faâliyete geçme ve güzel
olana meylinin sonucu olarak Homunculus
vücut bulup tamamlanmaya, mükemmel-
leşmeye sonsuz özlem duymaktadır.²³ Onun

hedefi vücut bulup, insan olmaktır.²⁴ Çünkü
ancak vücut bularak, yani insan olarak güze-
le olan eğilimini ve harekete geçme mey-
lini gerçekleştirebilir. Homunculus'un bir
kavanoz içinde kalması, kendisinin gerçek
insan ile kıyaslandığındaki sınırlılığını tem-
sil etmektedir. Buna karşılık eserde insanın
sadece bu dünya ile sınırlı olmadığı, kendi-
sine *dünya hatta uzayın bile yetmediği*²⁵ yani
âdeta cüz'î akıl ve küllî akıl farkı vurgula-
nır. *Oysa yapay olan (Homunculus) sadece
kapalı bir mekân ister*²⁶ denmektedir. Bilgi
ve hakikat kavramları açısından bu durum
şöyle yorumlanabilir: Homunculus'un bilgisi
çok üst seviyede olsa da, sadece bu dünya
ile sınırlıdır. Yani Faust'un ulaşmak istediği
gerçek ilmi, hakikati kapsamaz. İnsan olana
ise bu yetmez. Hakikat arayışında olan insan
için *fezâyı kapsayan bilgi bile yetersiz kalır*.
Yani bununla dahi tatmin olmaz. İnsan olan,
mutlak hakikati arar ve ancak onunla tatmin
olur. Homunculus ancak insan olursa, hakî-
kate ulaşma potansiyeline sâhip olabilir. Bir
bakıma Homunculus cüz'î aklın ham hâlidir.

18 V.: *Vers.* Almancada mısra anlamında kullanılmak-
tadır.

19 Trunz, *Goethe Faust*, 210-211.

20 Edibe Nuray Saatci'nin tercüme önerisi.

21 Johann Wolfgang von Goethe, *Faust*, çev. Senail
Özkan, (İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2022), 149.

22 Johann Peter Eckermann, *Gespräche mit Goethe*,
(Berlin: Insel Verlag, 2015), 350-351.

23 Lösch, *Who's who bei Goethe*, 158; Trunz, *Goethe
Faust*, 620.

24 Lösch, *Who's who bei Goethe*, 158.

25 V. 6883.

26 V. 6884.

<p>Homunculus Ich schwebe so von Stell zu Stelle Und möchte gern im besten Sinn entstehn, Voll Ungeduld, mein Glas entzweizuschlagen; (...) Zwei Philosophen bin ich auf der Spur, Ich horchte zu, es hieß: Natur, Natur! Von diesen will ich mich nicht trennen, Sie müssen doch das irdische Wesen kennen; Und ich erfahre wohl am Ende, Wohin ich mich am allerklügsten wende. (V. 7830-7841)²⁷</p>	<p>Homunculus Öylesine uçup duruyorum bir yerden bir yere Gerçek anlamda vücut bulmak istiyorum, Cam kavanozumu parçalamak için sabırsızlanıyorum. (...) İki filozofun izini sürüyorum, Kulak veriyorum: “Tabiat, tabiat!” deniyordu. Peşini bırakmak istemiyorum onların; herhâlde biliyorlar aslını dünyanın; Tabii öğreneceğim sonunda, Nereye başvurmaktır benim için en akıllıca.²⁸</p>
--	--

Tablo 2

<p>Proteus <i>Proteus-Delphin. Er verwandelt sich</i> Ich nehme dich auf meinen Rücken, Vermähle dich dem Ozean. Thales (...) Durch tausend, abertausend Formen, Und bis zum Menschen hast du Zeit. <i>Homunculus besteigt den Proteus-Delphin</i> Proteus (...) Nur strebe nicht nach höheren Orden: Denn bist du erst ein Mensch geworden, Dann ist es völlig aus mit dir. (V. 8319-8332)²⁹</p>	<p>Proteus <i>Proteus-Yunus. Biçim değiştirir</i> Seni bizzat ben alacağım sırtıma, Evlendireceğim seni Okyanus'la. Thales (...) Binlerce, yüzbinlerce şekilden geçeceksin, Ama insan olmaya var daha epey zaman. <i>Homunculus, yunus balığı şeklini almış olan</i> <i>Proteus'un sırtına biner</i> Proteus (...) Ancak daha yüksek mertebelere heveslenme [talip olma]:³⁰ Zira insan olduktan sonra bir kere, Seninle iş bitmiş demektir tamamen³¹</p>
---	--

Tablo 3

İnsan ise cüz'î aklı aşarak küllî akla ulaşma potansiyeline sâhiptir. Homunculus gerçek insan olabilmek için *iki filozofun izini sürer* (Tablo 2).

Homunculus eserde doğa filozofları olarak canlandırılan Thales ile Anaxagoras'ın yaradılış üzerine yaptığı tartışmaya şâhit olur. Thales her şeyin akan bir oluşum ve değişim döngüsünde

olduğunu ve sudan oluştuğunu savunmaktadır. Homunculus Thales'in bu açıklamalarından etkilenmiştir ve artık filozof Thales vücut bulup, insan olma konusunda Homunculus'a yol gösteren bir öğretmen, mentor görevini üstlenmiştir. Thales yaşamın sadece denizde başlayıp denizde devam edeceğini, bu yüzden de Homunculus'un sadece denizde vücut bulabileceğini söyler. Denize ulaşması için Homunculus'un “oluşum ve değişim sanatını” bilen Proteus'a³² gitmesi

27 Trunz vd., *Goethe Faust*, 238.

28 Goethe, *Faust*, 163.

29 Trunz, *Goethe Faust*, 251-252

30 Edibe Nuray Saatci'nin tercüme önerisi.

31 Goethe, *Faust*, 170.

32 Proteus eserde önemli deniz tanrıçalarından biridir. Kendisi birçok şekle girebilmektedir. Durmadan bütün yaratılmışların değişim ve dönüşümünü sağlamaktadır. Bu yüzden Homunculus'un insa-

<p>Homunculus In dieser holden Feuchte Was ich auch hier beleuchte, Ist alles reizend schön. V. 8458-8460)³³ (...) Nereus Was flammt um die Muschel, um Galatees Füße? Bald lodert es mächtig, bald lieblich, bald süße, Als wär es von Pulsen der Liebe gerührt. Thales Homunculus ist es, von Proteus verführt ... Es sind die Symptome des herrischen Sehnsens, Mir ahnet das Ächzen beängsteten Dröhnens; Er wird sich zerschellen am glänzenden Thron; Jetzt flammt es, nun blitzt es, ergießet sich schon. (V. 8464-8473)</p> <p>Sirenen (...) Und ringsum ist alles vom Feuer umronnen; So herrsche denn Eros, der alles begonnen! Heil dem Meere! Heil den Wogen, Von dem heiligen Feuer umzogen! Heil dem Wasser! Heil dem Feuer! Heil dem seltnen Abenteuer! (V. 8474-8483)³⁴</p> <p>All - Alle! (...) Elemet' ihr alle vier! (V. 8487)³⁵</p>	<p>Homunculus İşte bu dupduru sular, Benim de burada aydınlattığım, Burada her şey güzel ve füsunkâr</p> <p>(...) Nereus Sedef ve Galatea'nın ayakları etrafında alevlenen nedir? Bazen sevimli ve tatlıdır alever, bazen şiddetlenmektedir, Aşkın nabız atışlarından ileri gelmektedir sanki Thales Homunculus'tur o, Proteus'un kandırdığı... Şiddetli bir özlemin alâmetleridir bunlar, Seziyorum bunda müthiş bir acı iniltisi var; Paramparça olacak çarpınca parlak tahta; İşte alevleniyor, kıvılcımlanıyor ve boşalıyor hatta.³⁶</p> <p>Sirenler (...) Ve her şeyi sardı bu alevler dörtbir yandan; Böyle hükmediyor Eros, bütün bunları başlatan! Varolsun deniz! Varolsun dalgalar, O mukaddes ateşle kuşatılanlar! Aşk olsun suya! Aşk olsun ateşe! Yaşasın bu eşsiz hadise!³⁷</p> <p>Hepsi – Birden (...) Alkış buradaki dört unsura!³⁸</p>
---	---

Tablo 4

önerilir.³⁹ Proteus “oluşum ve değişim” sanatı-

na dönmesinde de büyük rol oynamaktadır. (Bkz. Trunz, *Goethe Faust*, 655.)

33 Trunz, *Goethe Faust*, 255.

34 Trunz, *Goethe Faust*, 256.

35 Goethe, *Faust*, 255-256.

36 Goethe, *Faust*, 172.

37 Goethe, *Faust*, 172.

38 Goethe, *Faust*, 255-256.

39 V. 8152.

na yatkınlığı ile bir yunus balığına dönüşerek Homunculus'u sırtına alıp suyla buluşturur, vücut kazanabilmesi için okyanusa açılır (Tablo 3).

Homunculus Proteus'un sırtında iken, birden deniz tanrıçası Nereus'un en güzel kızı olan su perisi Galatea⁴⁰ görünür. Galatea, okyanus-

40 Galatea güzel bir su perisidir ve suda yaşamaktadır. Venüs gibi güzel olup, bakışı ile aşk duygusunu tu-

ta yunus balıkları tarafından çekilen midye kabuğundan bir arabanın üstünde gelmektedir. Homunculus su perisi Galatea'nın güzelliğine hayran kalır ve ona doğru çeker. ⁴¹ Galatea'nın güzelliğinden etkilenip, ona doğru aşk ile cezbedilen Homunculus'un kavanozu Galatea'nın arabasına çarparak birden paramparça olur. Homunculus dalgalarda kaybolur. Alman germanist Erich Trunz'a ⁴² göre Homunculus'un okyanus ile birleşmesi eserde "su perisi Galatea ile birleşmesi şeklinde" sembolize edilmiştir. ⁴³

Cam kavanozu parçalanan Homunculus sularda kaybolurken, bir ateşin ortaya çıktığı, yaşamın 4 elementi olan su, hava, toprak ve ateş ile aşkın birleşmesi orada bulunanlar tarafından izlenir.

Homunculus'un vücut bulup insan olma süreci çeşitli kavramlar kullanılarak literatürde yorumlanmıştır: Michael Jaeger ⁴⁴ buna

tuşturmaya kabildir. Yalnız Venüs'e kıyasla soğuk ve yaklaşılmaması zordur. Homunculus'un camı Galatea'nın arabasına çarpıp paramparça olduğunda, Homunculus'u fark bile etmemiştir, kendi yolunda gitmektedir. Bkz. Trunz, *Goethe Faust*, 655.

41 Lössch, *Who's who bei Goethe*, 161.

42 Erich Trunz (1905-2001) Münih'te Germanistik okuyup, 1932 senesinde Felsefe dalında doktorasını yapmıştır, emekliliğine kadar profesör olarak Kiel şehrinde Yeni Alman Dili ve Edebiyatı dalında görev yapmıştır. Uzmanlık alanları Barok ve Johann Wolfgang von Goethe'dir. Goethe'nin eserlerini yorumlayan 14 ciltlik *Goethes Werke. Hamburger Ausgabe. 14 Bände mit Kommentar*'ı yayımlamıştır. Ayrıca *Goethe und der Kreis von Münster* (1971), *Studien zu Goethes Alterswerken* (1971), *Weimarer Goethe-Studien (= Schriften der Goethe-Gesellschaft. Band 61)* gibi Goethe'nin hayatı ve eserleri hakkında eserleri bulunmaktadır.

43 Michael Jaeger, *Goethes Faust*, (München: C. H. Beck, 2021), 101.

44 Michael Jaeger, Freie Universität Berlinde Alman ve Flemenk Filolojisi Anabilim Dalında öğretim görevlisi olarak çalışmaktadır. Kendisi Berlin Üniversitesinde Germanistik, Felsefe, Sanat Tarihi ve Din Tarihi okumuş, 1993 senesinde Doktor, 2002 senesinde ise Doçent ünvanını almıştır. Kendisinin Goethe ve Faust eseri ile ilgili birçok araştırması bulunmaktadır. *Faust Kolonie* (2004), *Wanderers Verstummen* (2014), *Global Player Faust* (2008),

"değişim", ⁴⁵ Michael Lössch "tabiatın sonsuz metamorfozu", ⁴⁶ Karl Otto Conrady (ö. 2020) ⁴⁷ ise "Öl ve ol!" ⁴⁸ sürecinin sonsuz değişimi" demişlerdir. Alman edebiyatçı ve Goethe araştırmacısı Jochen Schmidt (ö. 2020) ⁴⁹ ise bu sahnede metamorfozun ve Eros'un işlendiğini belirtir. Bu iki unsuru ise mükemmelliğe doğru ilerleyen biçimler dünyasının dinamik ilkeleri olarak görür. Goethe'nin deniz ile sembolize ettiği evrensel yaratıcı yaşam unsurunu mükemmelliğin aracı olarak yorumlamaktadır. ⁵⁰

Goethes Flucht nach Italien (2018) bu çalışmalarından bir kaçıdır.

45 Jaeger, *Goethes Faust*, 100.

46 Lössch, *Who's who bei Goethe*, 161.

47 Karl Otto Conrady (1926-2020), Alman edebiyat tarihçisi, yazar, yayımcı ve politikacıdır. Çeşitli Alman üniversitelerinde çalışmıştır. 1953 senesinde doktorasını tamamlamış, 1957'de doçent ve 1961'de profesör ünvanlarını almıştır. Goethe'nin hayatı ve eserleri üzerine ileri gelen Goethe uzmanlarından biri sayılmaktadır.

48 Conrady, *Goethe-Leben und Werk-Zweiter Teil: Summe des Lebens*, 540.

49 Jochen Schmidt (1938- 2020) Alman edebiyatçı ve üniversite öğretim üyesiydi. Nietzsche'nin yanı sıra klasik-romantik dönemin edebiyatı ve fikir tarihi üzerine çok sayıda çalışma yazdı. Jochen Schmidt 1957-1963 yılları arasında Münih, Tübingen, Paris ve Freiburg'da Alman, Yunan, Roman dilleri ve edebiyatı ile tarih eğitimi aldı. Schmidt doktorasını 1965 yılında Tübingen'de Friedrich Beißner'in yanında Hölderlin'in Brod und Wein adlı ağıtı üzerine tamamladı. Heinrich von Kleist üzerine 1973'te Tübingen'de doçentlik tezini verdi. Jochen Schmidt 1978'den 1988'e kadar Tübingen Üniversitesinde ve 1988'den 2004'te emekli olana kadar Freiburg Üniversitesinde Modern Alman Edebiyatı Profesörü olarak görev yaptı. Hölderlin araştırmacısı ve editörü, Goethe ve Kleist araştırmacısı ve Nietzsche yorumcusu olarak Alman edebiyatı, felsefesi ve siyasetinde deha fikrinin iki ciltlik tarihi ile tanınmaktadır. Uzun yıllardır yönetim kurulu üyesi olduğu Weimar'daki Goethe Derneğinin, klasik-romantik dönem edebiyat ve düşünce tarihi üzerine yaptığı araştırmalar nedeniyle 2013 yılında Altın Goethe Madalyası'na layık görüldü. Andreas Urs Sommer, "Jochen Schmidt: 14.12.1938-18.05.2020", *Jahrbuch der Heidelberger Akademie der Wissenschaften für 2020*, (Heidelberg: Heidelberger Akademie der Wissenschaft, 2021), 134-137, <https://doi.org/10.11588/diglit.61621>.

50 Jochen Schmidt, *Goethes Faust Erster und Zweiter*

Homunculus'un insan olma serüveni aslında sadece inorganik formdan organik şekle geçme süreci değildir. Homunculus'un insan olma serüvenini Goethe'nin daha evvel başka eserlerinde kullandığı sembolleri de inceleyerek değerlendirmek yerinde olur.

Sulara gömülen Homunculus *herşeyin çok güzel* olduğunu dile getirir. Anlaşılmaktadır ki Homunculus'un ölümü kaybolup gitme anlamında değildir. Conrady, Homunculus'un artık sonsuz devam eden "Öl ve ol!" (*Stirb und werde!*) sürecine daldığından bahsetmektedir.⁵¹ Bu "Öl ve ol!" döngüsüne Goethe *Doğu-Batı Dîvânı*'nda "Mutlu Özleyiş" (*Selige Sehnsucht*) isimli şiirinde değinmiştir. Bu şiirde Goethe, tasavvuf edebiyatında sıkça geçen pervâne ve mum metaforunu kullanır.⁵² Mum ışığına âşık olan pervâne mumun etrafında durmadan döner, en sonunda kendisini ateşe atar, yanar ve böylece ateşte fâni olur.⁵³ Pervâne ve mum hikâyesini tasavvufî yorumla ilk olarak büyük mutasavvıf Hallâc-ı Mansûr (ö. 309/922)⁵⁴ *Kitâbu't-Tavâsîn* adlı eserinde kaleme almıştır.⁵⁵ Daha sonraları bu

Teil: *Grundlagen-Werk-Wirkung*, (München: C.H. Beck, 1999), 226-227.

Schmidt, *Goethes Faust*, 226-228.

51 Conrady, *Goethe- Leben und Werk-Zweiter Teil: Summe des Lebens*, 540.

52 Annemarie Schimmel, *Sufismus: Eine Einführung in die islamische Mystik*, (München: Verlag C. H. Beck, 2005), 33; Annemarie Schimmel, *Mystische Dimensionen des Islam*, (Frankfurt am Main und Leipzig: Insel Verlag, 1995), 109; Annemarie Schimmel, *Morgenland und Abendland: Mein west-östliches Leben*, (München: Verlag C.H. Beck, 2003), 327.

53 Bkz. Saatçı, "Goethe'nin Eserlerinde Cennet Kavramının İslâm ve Tasavvuf Düşüncesi Bağlamında İncelenmesi (Faust I, Faust II, Doğu-Batı Divânı)", 525-533.

54 Hallâc'ın temel görüşlerinden biri nûr-ı Muhammedî (hakikat-i Muhammediyye) fikridir. Hallâc'ın tevhid ve fenâ görüşünü ifade eden "ene'l-Hak" sözü zamanın ileri gelenleri tarafından hulûl olarak yanlış yorumlanmıştır. Hallâc, kâfir ve zındık olduğu iddası ile 309/922 senesinde feci şekilde aşk şehidi olarak idam edilmiştir.

55 Schimmel, *Mystische Dimensionen des Islam*, 108-

hikâye Ahmed Gazzâlî (ö. 520/1126) tarafından *Sevânih* isimli eserinde ele alınmıştır. Ahmed Gazzâlî bu hikâyede aşk konusunu belirgin bir şekilde işleyerek hikâyeyi geliştirmiştir. Ahmed Gazzâlî'ye göre pervâne ateşe âşıktır. Pervâneyi ateş yönüne götüren duygu, aşktır. Eserde pervâne, âşık; ateş de mâşuk olarak işlenmiştir. Âşık, kendi benliğini mâşukunda yok eder.⁵⁶ Tasavvuftaki "Mum ile Pervâne" hikâyesinde pervâne gibi mutlak hakîkatin etrafında dönen Hak âşığı, kendi nefsinden, arzu ve isteklerinden arınarak kendini ilâhî hakîkate yok eder. Böylece tasavvuftaki "ölmeden evvel ölme" yani fenâ mertebesine erişir.

Buna paralel olarak Su Tanrıçası'nın en güzel kızı olan Galatea'nın güzelliğine âşık olan Homunculus'un cam kavanozu Galatea'nın arabasında kırılır, yani Homunculus kendini bu yolda fedâ eder ve sonunda Galatea ile sembolize edilen okyanus ile birleşir. Burada Goethe'nin "Muhammed Kasîdesi" (*Mahomets Gesang*) isimli şiirinde okyanus ile Yaradan'ı sembolize ettiği⁵⁷ akıllara gelmektedir. Homunculus'un insana dönme serüveninde mum ışığına âşık olan pervâne gibi yanması ve sevgilisi uğruna kendini fedâ edip onda yok olarak tekrar hayat bulması tasavvuf anlayışındaki "ölmeden evvel ölme"⁵⁸ ve "fenâ-bekâ" mertebeleri ile örtüşmektedir.⁵⁹ Ancak kendi benliğinden, egodan

109; Schimmel, *Sufismus*, 32-33; Senail Özkan, *Mevlânâ ve Goethe*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2016), 61-62.

56 Fatma Kopuz Çetinkaya, "İran Edebiyatı'nda Şem' ve Pervânenin Anlam Serüveni", *Erdem*, 75, (2018): 185.

57 Karl-Josef Kuschel ve Alam Shahid, *Goethe und Der Koran*, (Ostfildern: Patmos, 2021), 194.

58 "Ölmeden evvel ölünüz!", *Keşfü'l-Hafâ*'da süfilerin sözü olarak zikredilir. Bkz. Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, II: 248, no. 2506.

59 Bkz. Saatçı, "Goethe'nin Eserlerinde Cennet Kavramının İslâm ve Tasavvuf Düşüncesi Bağlamında İncelenmesi (Faust I, Faust II, Doğu-Batı Divânı)", 525-533.

kurtulunca mânevî anlamda yükselmek, ilâhî hakîkate ulaşmak mümkündür. Bu bağlamda cam kavanozunu kıran Homunculus benliğinden vazgeçip, bir üst seviyeye ulaşmıştır. Bu mertebeden sonra onun insan olma serüveni başlar. Bu serüvenin sonunda artık kendisinde sadece akıl yoktur. Aynı zamanda bir vücudu vardır ve böylece kendisine güzele ulaşmak için faal olma imkânı, cüz'î irâdesini kullanma imkânı verilmiştir. Artık külle ve hakîkate ulaşma potansiyeline sâhiptir.

4. Akıl ve Aşk

Homunculus ile aslında insan olmanın mâhiyeti anlatılmaktadır. İnsan sadece akıldan ibâret olsaydı, Homunculus'un kendisi üstün zekâ ve bilinç (*Entelechie*) olarak insan olma çabasına girmezdi. Diğer taraftan akıl melekesi doğruyu yanlıştan ayırmak için gereklidir. İslâm dininde bu nedenle akıllı olmayan bir insan dînî hükümlerden sorumlu tutulmamaktadır.⁶⁰

Eserin konusuna geri dönersek akıllı temsil eden Homunculus insan olabilmek için filozoflara danışmış, aklını kullanarak okyanusa kadar gelmiş ve yunus balığı şeklini alan Proteus'un üzerinde okyanusa doğru açılmıştır. Tasavvuf ilmine göre de akıl iyi kullanılırsa, insanı mutlak hakîkate ulaştır- maz ama onun kapısının önüne kadar getirir;⁶¹ aynı Homunculus'un insan olma serüveninde okyanusa gelip, yunus balığı üzerinde uzaklara açılması gibi. Cüz'î akıl doğru kullanılırsa insanı, hakîkat kapısına kadar getirir ama

ondan sonra rehberlik yapamaz. Burada artık Allah'ın varlık ve hakîkat denizinde kaybolmak gerekir. Bu durum Mi'râc gecesinde Peygamber ile Cebrâil'in arasındaki konuşmayı hatırlatmaktadır. Mevlânâ *Mesnevî*'de Mi'râc gecesinde Peygamber'in Cebrâil ile Sidretü'l-müntehâ'ya⁶² kadar gelip, oradan tek başına ilerlemesini şöyle ifâde eder: "Akıl Cibril gibidir, Ahmed der, bir adım daha atarsam, yakar-yandırır bu adım beni. Artık beni bırak, bundan böyle sen yürü ileriye; a can pâdişâhı, benim sınıırım burasıydı."⁶³ Ken'an Rifâi burada akıl ile aşkı kıyaslar. Buna göre Cebrâil aleyhisselâm aklın en yüce mertebesini temsil etmekle beraber aşkın ulaştığı yüceliklere ulaşmada yetersiz kalmaktadır: Mi'râc'da Hz. Peygamber ile yükselen "Cebrâil aleyhisselâm Sidre'de Resulullah'a; bir adım daha ileri gidersem yanarım, demişti... Çünkü Cebrâil'in mertebesi akıl mertebesidir. Akılla aşkın alâkası yoktur. Fakat akıl mertebesi de büyük mertebedir. Çünkü Cenâb-ı Hak teklifi akla ediyor."⁶⁴ Mi'râc gecesi Hz. Peygamber'i Sidretü'l-müntehâ'ya kadar götüren Cebrâil onun aklıdır, ondan öteye götüren ise aşkıdır. Bu nedenle aşk akıldan, âşık da akıllıdan üstün tutulmaktadır.⁶⁵

60 Bkz. ...Allah, azabı akıllarını (güzelce) kullanmayanlara verir. (Yûnus 10/100); ...De ki: "Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?" Ancak akıl sâhipleri öğüt alırlar. (Zümer 39/9); *Düşünesiniz diye Allah size âyetlerini böyle açıklamaktadır.* (Bakara 2/242). *Aklı olmayanın dîni yoktur.* Bkz. Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, II: 362, no. 2536; *Kendisine akıl bahşedilen kimse, kurtuluşa ermiştir.* Bkz. Beyhâkî, *Şu'abu'l-îmân*, 170.

61 Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî, *Fîhi mâ Fih*, (İstanbul: Sufi Kitap, 2019), 170.

62 Sidretü'l-müntehâ: Terim olarak "Hz. Peygamber'in Mîrâc gecesi yanında ilâhî sırlara mazhar olduğu ağaç veya makam" diye açıklanabilir. Kur'an'da bir yerde sidretü'l-müntehâ (Necm, 53/14), bir yerde yalnız sidre (Necm, 53/16) şeklinde geçer... sidretü'l-müntehâ semada bulunan, Mîrâc gecesi yanında Resûl-i Ekrem'in ilâhî sırlara mazhar olduğu bir ağaçtır... sidretü'l-müntehânın yanında aslî sûretiyle Cebrâil'i görmüştür...Cennetin son noktasında bulunması, aşağıdan yükselen ve yukarıdan inen şeylerin orada neticelenmesi, yaratılmışlara özgü bütün bilgilerin orada son bulması, ötesinin Allah'tan başkası için gayb âlemi olması gibi görüşler" bulunmaktadır. Bk. *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010), 595.

63 *Mesnevî I: 1071-1072.* Abdülbâki Gölpinarlı, *Mesnevî Tercemesi ve Şerhi I-II*, (İstanbul: İnkilâp, 1990), I: 134.

64 Ken'an Rifâi, *Sohbetler*, (İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2000), 50.

65 Ken'an Rifâi, *Sohbetler*, 187.

Homunculus da akli ile okyanusa kadar gelir, ama sadece aşkı ile hakikat okyanusuna dalıp, gark olur. Homunculus'un insana dönüşmesi Galatea figürü ile sembolize edilen okyanusa olan aşkıyla başlar, gerçekleşir. Önceden de bahsedildiği gibi Goethe daha evvel başka bir eserinde okyanusla Yaradan'ı da sembolize etmiştir,⁶⁶ yani Homunculus tamamlanıp, mükemmelleşme sürecinde mutasavvıfların sıklıkla zikrettiği "ölmeden evvel ölme" diğer bir deyişle fenâ mertebesine ulaşmıştır. Hakikatle doğrudan temâsı ancak bu mertebeden sonra mümkün olmaktadır.

Homunculus'un insan olma sürecinde aşk ile ilgili işâret edilen diğer bir konu ise insanın aşktan yaratılmış olmasıdır. Eserde Homunculus'un insana dönüşme sürecinde dört element olan hava, su, ateş ve toprak dışında Yunan mitolojisindeki aşk tanrısı Eros'un adı geçmektedir: Eros hem *hükmeden* hem *de bütün bunları*, yani yaratılış sürecini *başlatan* olarak yer almaktadır.⁶⁷ Bu bağlamda Eros'u ilâhî aşkın bir sembolü olarak görmek ve insanın yaratılışında ilâhî aşkın rolünü incelemek yerinde olacaktır.

Tasavvuf ehlinin hadîs-i kudî olarak sıklıkla naklettiği rivâyette yaratılış ile ilgili olarak *Bilinmeyen gizli bir hazîne idim, bilmek istedim, bilineyim diye halkı (kâinatı) yarattım*⁶⁸ ifâdesi vardır. Buradaki "istedim" (*aḥbebtu*) hubb, "bilmek" (*u'refe*) ma'rifet kelimeleriyle aynı kökten geldiğinden mutasavvıflar kâinatın yaratılışını muhabbet ve ma'rifetle açıklamışlardır. İbn Arabî (ö. 638/1240) âlemi yokluktan varlığa çıkaran harekete "hubbî hareket" ismini vermektedir. Âlem ilâhî sevgiden yaratılmıştır. Bu sevgi herşeyi zuhûra getirmektedir. Bu sevginin

amacı ise bilinmektir (ma'rifet).⁶⁹ Bu sebeple İbn Arabî'ye göre sevgi bütün ibâdetlerin ve itikatların özüdür.⁷⁰ Bazı Kur'an meâllerinde 'Alak Sûresi'nde insanın yaratılışına ilişkin olarak yer alan "alak" kelimesi de alâka ve sevgi olarak tercüme edilmiştir.⁷¹ 'Alak Sûresi'nde şöyle buyrulmaktadır: *Yaratan Rabb'inin adıyla oku! O, insanı "alak"tan yarattı.* ('Alak 96/1-2) Burada geçen "alak" kelimesi Arapça'da yapışmak, bir şeye tutunmak, bir şeyin bir şeye asılması, bir kimsenin biriyle alâka kurması gibi anlamlara gelmektedir.⁷² Zâhirî mânâda insanın anne karnında embriyo olmadan evvelki ilk safhası anlatılmaktadır. Aşılanmış yumurtanın ana rahminin iç duvarına asılmış hâlden, yani zigottan bahsedilmektedir.⁷³ Bu mânâ Hac ve Mü'minûn sûrelerinde embriyonun oluşumundaki bütün evrelere değinilerek anlatılmaktadır.⁷⁴ Bu zâhirî mânâ dışında Râzî, Kur'an tefsirinde 'Alak Sûresi'nin bir de mânevî anlamından bahseder. Âyette geçen *Yaratan Rabbinin adıyla oku!* ifâdesi ile insan dâhil her şeyi yaratanın Allah olduğu vurgulanıp, Allah'ın kudret ve azameti dile getirilmektedir. Akabinde *O, insanı "alak"tan yarattı.*⁷⁵ cümlesinin tâkip etmesi Allah'ın yaratıcılığında ziyâde insanın yaratılışındaki özelliğe işâret etmektedir; Râzî,

66 Bkz. Saatci, "Goethe'nin Eserlerinde Cennet Kavramının İslâm ve Tasavvuf Düşüncesi Bağlamında İncelenmesi (Faust I, Faust II, Doğu-Batı Divânı)", 81-90.

67 V. 8474- 8487.

68 Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, II: 132, no. 2016.

69 Ebü'l-Alâ Affî, *Fusûsü'l-Hikem Okumaları İçin Anahtar*, çev. Ekrem Demirli, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2006), 448.

70 Afîfî, *Fusûsü'l-Hikem Okumaları İçin Anahtar*, 448; Muhyiddin İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, çev. Ekrem Demirli, (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008), VIII: 212-219.

71 Kuranmeali. Erişim Tarihi: Mayıs 20, 2025. <https://www.kuranmeali.com/AyetKarsilastirma.php?sure=96&ayet=2>.

72 Ebu'l-Fazl Cemâluddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 10. cilt, (Beirut: Dârü's-Sadr, ts.).

73 Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserlere Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2023), VI: 570.

74 Mü'minûn 23/12-14 ve Hac 22/5.

75 'Alak 96/1-2.

“Cenâb-ı Hakk'ın bu ifâdeyi, insanın yaratılmasını yüceltmek ve onun fitratının ilginçliğine işâret etmek için” âyette kullandığı düşüncesindedir.⁷⁶ Alâka kelimesi de Arapça aynı kökten türemiştir. İki şey arasındaki bağ, ilişki, gönül bağı, sevgi, aşk gibi anlamlar içermektedir.⁷⁷ Elmalılı Hamdi Yazır'ın yorumu ise, *O, insanı “alak”tan yarattı* âyetinde geçen ‘alak terimi bu mânevî anlamda kullanılınca, insanın yaradılışının ilâhî bir ilgi, alâka ve sevgiden olduğu şeklindedir. Bu yüzden Yazır şöyle demeyi daha uygun görür: “O insanı bir bağdan (ilişkiden) yarattı.” Böylece Allah insanı hem bedenî hem de rûhânî anlamda bir bağlılıktan, bir ilişkiden yaratmıştır.⁷⁸

5. Homunculus - Yapay Zekâ Karşılaştırması

Goethe'nin *Faust II*'de kurguladığı Homunculus yapay bir varlık olmasına rağmen amaçlı yönelim ve irâde göstermesiyle dikkat çeker. Bu yönelim, niyet (*intentionality*) ve öznel hedef belirleme ile ilişkilendirilir; yani Homunculus'un eylemleri, yalnızca mekanik tepkiler değildir, belirli bir hedefe yöneliktir.⁷⁹ Homunculus'un durumu, irâde kavramının felsefî tanımıyla doğrudan uyumludur. Özgür irâde çağdaş felsefî açıdan incelenirken, sadece rastgele davranış üretmek değil, seçim yapabilme kapasitesi, alternatiflere sâhip olma ve bu seçimlerin arkasındaki nedenleri değerlendirme becerisi

76 er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, (İstanbul: Huzur Yayınevi, ts.), 256.

77 İlhan Ayverdi, *Kubbealtı Lugatı: Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, (İstanbul: Kubbelatı Yayınevi, 2005); Elif Alkan, *Çağdaş Tefsirlerle Alak Süresinin Yorumu*, (Kahramanmaraş: Samer Yayınları, 2023), 68.

78 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 570-571.

79 Uri Maroz ve Walter Sinnott-Armstrong, *Free Will: Philosophers and Neuroscientists in Conversation*, (New York: Oxford University Press, 2022), 86-92.

aranır.⁸⁰ Buna karşılık, günümüz yapay zekâ sistemleri bu kriterleri karşılamaz. Yapay zekâlar, algoritmik programlar içinde amaç fonksiyonlarını optimize etme kapasitesine sâhiptir. Ama bu optimizasyon süreci, dışarıdan belirlenmiş hedeflere bağlıdır ve öznel bir yönelim veya bilinçli seçim üretmez. Bilinç, felsefî literatürde yalnızca davranışsal üretimi değil, öznel deneyim ve birinci şahıs perspektifini içerir, yani bir şeyin nasıl deneyimlendiği yönünü.⁸¹ Bu özellik, yapay zekâda gözlemlenemez ve bu nedenle yapay zekânın davranışları benzer görünse bile bilinçli sayılmaz. Karmaşık bilgi işleme süreçleri ve davranışsal çıktı üretme kapasitesi yapay zekâyâ verilirken, öznel bilinç ve niyet üretimi yoktur. Bu da irâde sâhibi olmadıklarının felsefî kanıtıdır.⁸² Sonuç olarak Homunculus'un *Faust* eserinde edebî bağlamdaki irâdesi, insan olma yönelimine dâir metaforik bir bilinç sunarken; günümüz yapay zekâ sistemlerinin kendi irâdeleri yoktur; onlar yalnızca programlanmış hedefler doğrultusunda optimize olurlar. Bu yüzden yapay zekâ irâde sâhibi bir özne olarak değerlendirilemez. Ontolojik olarak değerlendirildiğinde ise irâdesi olmayan yapay zekâ, Homunculus'tan daha alt bir seviyededir.

6. Sonuç

Goethe'nin başyapıtı olan *Faust* eseri Doğu ve Batı düşünce dünyaları arasında sembolik ve kavramsal bir köprü kurmaktadır. *Faust* eserinde tasavvufî yoruma müsâit birçok sembol bulunduğu görülmektedir. Makalemizde bunların sadece bazılarını değinilmiştir. Can

80 Celal Yeşilçayır ve Melis Uygur Bubika, “Yapay Zekâ İnsana Öteki Olur Mu? Felsefî Bir Değerlendirme”, *Anadolu Felsefî Dergisi*, 2 (2025): 1-15.

81 David J. Chalmers, *The Character of Consciousness*, (New York: Oxford University Press, 2010), 109-110.

82 Yeşilçayır ve Bubika, “Yapay Zekâ İnsana Öteki Olur Mu? Felsefî Bir Değerlendirme”, 1-15.

alıcı noktalar insan olmanın mâhiyeti, insanın tekâmül süreci, cüz ve küll ilişkisi, aklın sınırlılığı ve hakîkate ulaşmada aşkın akıldan üstün tutulmuş olmasıdır. Benliğinden vazgeçen Homunculus'un hakikat denizine dalması, tasavvuf literatüründeki "ölmeden evvel ölme" yani fenâ mertebesini hatırlatmaktadır. Homunculus'un aşktan yanarak kendi kavanozunu kırıp, mâşukunda fâni olması, tasavvufî eserlerde sık kullanılan mum ışığı ile pervâne hikâyesi ile örtüşmektedir. Diğer taraftan eserde tekâmül sürecinde aklın rolü ve önemi de vurgulanmaktadır. Akla, hakîkatin kapısına gelmek için ihtiyaç vardır. Akıl ve bilgi iyiyi kötüden ayırt etmek için ön şarttır. Ama Homunculus hakîkate ancak aşk ile ulaşır. Diğer taraftan insan olmanın bir nimet olduğu Homunculus'un serüveni ile mesaj olarak verilmektedir. Bu bölümde -ilk bakışta her ne kadar Yunan mitolojisinden birçok figür ile dolu olsa da- tasavvuf anlayışında olduğu gibi insanın tekâmül sürecine işaret eden birçok tasavvufî sembol, kavram ve anlayışın işlenmiş olduğu dikkati çekmektedir.

Günümüzün yapay zekâsı ile Homunculus figürü eşleştirildiğinde şu sonuca varılmaktadır: Yapay zekâ insanın çözemeyeceği problemleri bile algoritmalar yardımı ile çok daha kısa sürede hatta belki insandan daha mükemmel bir şekilde çözebilir. Bu yüzden sadece dünyevî bilgi veya becerilere sâhip olmak artık çok büyük bir hüner değildir. İnsanı yapay zekâdan ayıran şey duygular, sezgi ve kalbî bilgi, kısaca mânevîyattır. Hakikat ile ilişkilendirilmeyen bir bilginin veya becerinin günümüzde değeri fazla kalmamaktadır. Dünya, bir yabancı lisan öğrenmenin, araştırma yapıp bir tez yazmanın önemini yitirdiği bir döneme doğru yol almaktadır. İnsanın sadece zekâdan ibâret olmadığı, insanı insan yapan şeyin, onu hakîkate ulaştıran duygular ve mânevîyat olduğu ise gitgide daha net idrak edilmekte-

dir. Şüphesiz dünyevî bilgilere ve akla ihtiyaç vardır. Hakikati bulmada akıl gereklidir. Bu yüzden *Aklı olmayanın dîni olmaz* denmiştir ama akıl tek başına yeterli değildir. Zekâ/akıl, hakikati bulmakta, araştırmakta doğru kullanıldığında faydalı olacaktır ama tasavvufî anlayışa göre onun ötesi, Homunculus örneğinde olduğu gibi, insanın egosundan vazgeçip, ilâhî aşk ile Hak'ta fenâ bulması ile mümkündür. Kısacası insan ancak mânevî tekâmülü ile hakîkate, bununla birlikte gerçek mutluluğa ulaşabilir. Goethe günümüzün yapay zekâsını temsil eden Homunculus figürü ile bir yandan insan olmanın mâhiyetini ve ayrıcalığını göstermiş diğer taraftan ise insanın mânevî tekâmülünü hakîkate ve gerçek mutluluğa ulaşmada vazgeçilmez bir yol olarak eserinde işlemiştir. Sonuç olarak çalışma, insanı ayırt eden temel vasfın salt rasyonel akıl değil, ahlakî ve mânevî tekâmül kapasitesi olduğunu Goethe'nin sembolizmi üzerinden ortaya koymaktadır. Böylece eser, bilimsel rasyonalizmin sınırlarını aşan tasavvufî bir perspektifle Doğu ve Batı düşüncesi arasında bir köprü kurmayı amaçlamaktadır.

Bibliyografya

- Aclûnî, İsmâil b. Muhammed b. Abdilhâdî. *Keşfü'l-Hafâ ve Müzîlü'l-İlbâs*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1408/1988.
- Afifî, Ebü'l-Alâ. *Fusûsu'l-Hikem Okumaları İçin Anahtar*. Çev. Ekrem Demirli. İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.
- Alkan, Elif. *Çağdaş Tefsirlerde Alak Süresinin Yorumu*. Kahramanmaraş: Samer Yayınları, 2023.
- Ayverdi, İlhan. *Kubbealtı Lugatı: Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: Kubbealtı Yayınevi, 2005.
- Beyhâkî, Ahmed b. Hüseyin el-. *Şu'âbü'l-îmân*. Cilt IV. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2008.

- Chalmers, David J. *The Character of Consciousness*. New York: Oxford University Press, 2010.
- Conrady, Karl-Otto. *Goethe – Leben und Werk. Zweiter Teil: Summe des Lebens*. Frankfurt am Main: Fischer Verlag, 2015.
- Dinî Kavramlar Sözlüğü*. Haz. İsmail Karagöz. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010.
- Eckermann, Johann Peter. *Gespräche mit Goethe*. Berlin: Insel Verlag, 2015.
- er-Râzî, Fahreddîn. *Tefsîr-i Kebîr (Mefâtihu'l-gayb)*. Çev. Suat Yıldırım vd. İstanbul: Huzur Yayınevi, ts.
- Goethe, Johann Wolfgang. *Faust*. Çev. Senail Özkan. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2022.
- . *Goethes Werke: Hamburger Ausgabe in 14 Bänden, Band 1: Gedichte und Epen I*. Haz. Erich Trunz. Hamburg: Christian Wegner Verlag, 1960.
- . *Goethes Werke: Hamburger Ausgabe in 14 Bänden, Band 13: Naturwissenschaftliche Schriften I*. Drl. Dorothea Kuhn und Rike Wankmüller. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1982.
- . *Über den Granit*. Hamburg: Hamburg Otto Rohse Presse, 1986.
- . *Zur Farbenlehre*. Berlin: Henricus-Edition Deutsche Klassik GmbH, 2016.
- Gölpınarlı, Abdülbâki. *Mesnevî Tercemesi ve Şerhi I-II*. İstanbul: İnkılâp, 1990.
- Gurdon, J. B. and Barbara Rodbard. "Joseph Needham C. H. 9 December 1900–24 March 1995". *Biographical Memories of Fellows of the Royal Society*, 46 (2000): 365-376.
- İbn 'Arabî, Muhyiddîn. *Fütühât-ı Mekkiyye*. VIII. Çev. Ekrem Demirli. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008.
- İbn Manzur, Ebu'l-Fadl Cemâlü'd-Dîn Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-Arab*. X. Beyrut: Dâru's-Sadr, ts.
- Jaeger, Michael. *Goethes Faust: Das Drama der Moderne*. München: C.H. Beck, 2021.
- Ken'an Rifaî. *Sohbetler*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2000.
- Keudell, Elise von. *Goethe als Benutzer der Weimarer Bibliothek*. Hrsg. mit e. Vorw. von Werner Deetjen. Weimar: Böhlau, 1931.
- Kopuz Çetinkaya, Fatma, "İran Edebiyatında Şem ve Pervanenin Anlam Serüveni", *Erdem*, 75 (2018): 183–208.
- Kur'an-ı Kerîm Meâlî. Erişim tarihi: Mayıs 20, 2025. <https://www.kuranmeali.com/AyetKarsilastirma.php?sure=96&ayet=2>.
- Kuschel, Karl-Josef ve Alam Shahid. *Goethe und der Koran*. Ostfildern: Patmos Verlag, 2021.
- Lösch, Michael. *Who's who bei Goethe*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1998.
- Maroz, Uri ve Walter Sinnott-Armstrong. *Free Will: Philosophers and Neuroscientists in Conversation*. New York: Oxford University Press, 2022.
- Mevlâna Celâleddin-i Rûmî. *Fîhi mâ Fih*. Çev. Cemal Aydın. İstanbul: Sufi Kitap, 2019.
- Mommsen, Katharina. *Goethe und der Islam*. Frankfurt am Main: Insel Verlag, 2015.
- . *Goethe ve Dünya Kültürleri*. Çev. Senail Özkan. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2015.
- Needham, Joseph. "The Elixir Concept and Chemical Medicine in East and West". *Organon*, 11 (1975): 167–192.
- Özkan, Senail. *Mevlânâ ve Goethe*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2016.
- Saatçı, Edibe Nuray. "Goethe'nin Eserlerinde Cennet Kavramının İslâm ve Tasavvuf Düşüncesi Bağlamında İncelenmesi (Faust I, Faust II, Doğu-Batı Divânı)". Doktora Tezi, Üsküdar Üniversitesi Tasavvuf Araştırmaları Enstitüsü, 2025.
- Schimmel, Annemarie. *Morgenland und Abendland: Mein west-östliches Leben*. München: Verlag C.H. Beck, 2003.

- . *Mystische Dimensionen des Islam*. Frankfurt am Main und Leipzig: Insel Verlag, 1995.
- . *Sufismus: Eine Einführung in die islamische Mystik*. München: Verlag C.H. Beck, 2005.
- Schmidt, Jochen. *Goethes Faust Erster und Zweiter Teil: Grundlagen–Werk–Wirkung*. München: Verlag C.H. Beck, 1999.
- Sezgin, Fuat. *Arap-İslam Bilimleri Tarihi IV*. Çev. Sevil Çelik Tsonev. İstanbul: İBTAV Yay., 2022.
- Sommer, Andreas Urs. “Jochen Schmidt: 14.12.1938–18.05.2020”, *Jahrbuch der Heidelberger Akademie der Wissenschaften für 2020*. 134–137. Heidelberg: Heidelberger Akademie der Wissenschaft, 2021. <https://doi.org/10.11588/diglit.61621>.
- Trunz, Erich. *Goethe Faust: Urfaust, Faust I, Faust II. Einmalige Jubiläumsausgabe*. München: Verlag C.H. Beck, 2018.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dîni Kur’ân Dili*. VI. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2023.
- Yeşilçayır, Celal ve Melis Uygur Bubika. “Yapay Zekâ İnsana Öteki Olur Mu? Felsefi Bir Değerlendirme”, *Anadolu Felsefi Dergisi*, 2 (2025): 1-15.